

УДК 94(73)(=111)197/8

Яна Золотарьова

**АКТИВІЗАЦІЯ ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ США ЯК СКЛАДОВОЇ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО СРСР У РАМКАХ ГЕЛЬСІНСЬКОГО
ПРОЦЕСУ (1977–1983 РР.)**

Стаття присвячена реалізації правозахисного компонента зовнішньої політики США щодо СРСР. Особливу увагу у статті приділяється правозахисним ініціативам делегації США на нарадах з безпеки та співробітництва у Белграді (1977–1978 рр.) та у Мадриді (1980–1983 рр.). Активна участь Вашингтону у моніторингу дотримання прав людини та положень Заключного Акту Гельсінського процесу в СРСР і країнах Організації Варшавського Договору мала вагомий вплив на рішення НБСЄ стосовно гуманітарної співпраці.

Ключові слова: права людини, Нарада з безпеки і співробітництва в Європі, белградська зустріч (1977–1978 рр.), мадридська зустріч (1980–1983 рр.), гельсінський процес.

Міжнародні стандарти прав людини були вироблені у результаті переговорного процесу після другої світової війни. Першою державою, яка визначила права людини як імператив своєї зовнішньої політики, стали США. А об'єктом спрямування нового вектору оновленої зовнішньополітичної стратегії США став СРСР. Упродовж 1970 – середини 1980-х рр. головним майданчиком для реалізації США політики прав людини щодо СРСР були Наради з безпеки та співробітництва в Європі (далі – НБСЄ). Усі правозахисні ініціативи США перебували у тісному зв'язку з розвитком гельсінського процесу – зустрічей представників 33 європейських держав, США та Канади, які підписали Заключний акт 1 серпня 1975 р. У період, що розглядається у статті, такі зустрічі відбулися у Белграді (1977–1978 рр.) та у Мадриді (1980–1983 рр.).

Більшість монографічних праць, які висвітлюють розвиток гельсінського процесу на різних етапах, належить радянським та російським дипломатам, які брали участь у переговорах в рамках НБСЄ. Однак недовіркою більшості з них є одностороннє бачення історії гельсінського процесу. Картина загальноєвропейських переговорів стає більш багатогранною та комплексною завдяки літературі, опублікованій в західних країнах-учасниках: В.-І. Гебалі (Женевський інститут міжнародних досліджень), У. Корі, М. Лукас, В. Мастні (США), К. Бірнбаум (Швеція). У цих працях розглядаються конкретні переговорні форуми гельсінського процесу. А вивчення широкого спектру присвячених НБСЄ матеріалів дозволяє відновити більш об'єктивну картину гельсінського процесу як цілісного явища міжнародної політики та світової дипломатії.

Основою для реалізації США правозахисного вектору зовнішньої політики були рекомендації щодо так званої «третьої корзини» Заключного акту: співробітництво у гуманітарних та інших областях, включаючи питання прав людини, у рамках таких підрозділів, як «контакти між людьми», «інформація», «співпраця у галузі культури» і «співробітництво у галузі освіти». Увага Заходу до проблеми прав людини в рамках переговорного процесу в НБСЄ зросла також тому, що Заключний акт отримав неочікуваний резонанс в СРСР та країнах Східної Європи. Тут почали виникати «гельсінські групи», які ставили за мету поширення інформації про гельсінські домовленості в галузі прав людини і гуманітарної співпраці, а також досягати виконання цих зобов'язань.

У 1976 р. у США також створено гельсінську комісію, суттєве місце у роботі якої зайняло питання про права людини в СРСР та країнах Східної Європи. У січні 1976 р. Держдепартамент інформував сенат про те, що до посольств США в СРСР і країнах Східної Європи скеровані інструкції регулярно відслідковувати дотримання вимог більш вільного пересування людей та інших положень Заключного акту. Напередодні Белградської зустрічі (1977–1978 рр.) у США велися дискусії стосовно визначення переговорної стратегії. Хоча пріоритет віддавався проблематиці прав людини, виступи у конгресі і в Гельсінській комісії свідчили про наміри збалансовано підійти до питання дотримання положень Заключного акту у всіх трьох «корзинах». Згідно з дослідженнями комісії, зачитаними під час слухань, поведінка радянської бюрократії оцінювалася як ззовні коректна: буква Заключного акту багато в чому дотримувалася. Проте реальної лібералізації режиму не відбулося [1]. Позиція американської делегації у Белграді не мала чіткого бачення своєї лінії поведінки. Це пояснюється наявністю суперечливих інструкцій з Вашингтону. Держдепартамент орієнтував голову американської делегації А. Голдберга на спокійне ведення дискусії, без згадування жертв репресій [2, р. 109]. Особисті ж інструкції, отримані від президента Дж. Картера, вимагали конкретного згадування випадків порушення прав людини, імен репресованих осіб [3]. А. Голдберг виконував настанови президента.

З початку роботи наради у Белграді дискусія про виконання гельсінських домовленостей стала основною темою зустрічі. Головна ціль західних держав полягала у створенні прецеденту і тим самим – легітимації міжнародного обговорення питання про виконання положень Заключного акту, особливо тих його положень, які стосувалися поваги прав людини та гуманітарної співпраці. Делегації США, Іспанії, Канади, Норвегії та Португалії розробили проект про надання права закладам, організаціям та приватним особам сприяти втіленню Заключного акту у своїх країнах [4]. Таким чином, пропонувалося узаконити діяльність гельсінських груп. За ініціативою США, західні делегації внесли проект-пропозицію про повагу прав людини та основних свобод [5], яка підкреслювала необхідність дотримання державами їх міжнародних зобов'язань у цій галузі. Інші пропозиції американської делегації скеровувалися на конкретизацію положень Заключного акту (про полегшення доступу до друкованих видань інших країн, про можливість підписки на зарубіжні періодичні видання, про свободу пересування, контакти між людьми). У результаті тривалих дискусій, белградська зустріч завершилася прийняттям короткого підсумкового документу [6, с. 95–97]. Цей документ не містив рішень по суті питань, що обговорювалися, оскільки учасники не змогли прийти до консенсусу.

Оцінюючи результати зустрічі, голова американської делегації А. Голдберг підкреслював: «Згідно Уставу ООН, Всезагальної декларації прав людини та міжнародних пактів, як і Заключного акту, права людини є предметом міжнародної дії. Тому поза всякими сумнівами, є правомірними питаннями дипломатичного аналізу та дебатів, які проходили у Белграді. І після Белграду вони будуть знаходитися у центрі уваги» [6, с. 137]. Цими доводами голова американської делегації спростував аргумент СРСР про невтручання у внутрішні справи. Таким чином, дискусія у Белграді, у якій в підсумку хоч і у формі контрзвинувачень прийняли участь СРСР та країни Організації Варшавського Договору (далі – ОВД), де-факто поклала початок процесу обговорення прав людини на форумі НБСЄ. У США в результаті белградської зустрічі сформувався точка зору, що головна цінність гельсінського процесу полягає саме у максимально критичному публічному обговоренні положення про права людини в СРСР [7].

У Белграді визначилася центральна проблема переговорного процесу у рамках НБСЄ: він міг бути успішним і продуктивним лише при умові збереження його цілісності, підтримки балансу між окремими «корзинами». На белградській зустрічі по суті сформувалися і змістовні контури майбутніх асиметричних домовленостей на НБСЄ: без знаходження балансу між першою та третьою «корзинами», між радянськими вимогами у галузі військової розрядки з однієї сторони та вимогами США у галузі прав людини, контактів між людьми та розширення свободи інформаційного обміну – з іншої подальший прогрес на НБСЄ навряд чи вдасться забезпечити.

Зауважимо, що саме під час белградської зустрічі США вперше виступили у ролі ініціатора активної дискусії. У подальшій роботі НБСЄ американська делегація зберегла роль лобіста VII принципу Заключного акту, зокрема питання дотримання прав людини у СРСР та країнах, що знаходилися в його зоні впливу. Так, під час підготовки до мадридської зустрічі, офіційний Вашингтон наполягав на тому, щоб французька пропозиція 1978 р. про скликання конференції щодо укріплення довіри, безпеки та роззброєння в Європі (європейська комісія з роззброєння – ЕКР – примітка автора) розглядалася саме в рамках НБСЄ. На думку американських експертів, така прив'язка сприятиме досягненню змістовних домовленостей у Мадриді, оскільки будучи зацікавленим у скликанні конференції по роззброєнню, СРСР буде змушений відреагувати поступками у галузі людського виміру НБСЄ.

Делегація США запропонувала присвятити наступну зустріч НБСЄ у Мадриді (1980–1983 рр.) обговоренню порушення прав людини в СРСР та інших країнах ОВД. Ця пропозиція здобула підтримку Великої Британії та Нідерландів. Зазначимо, що у США існували різні підходи до такої ініціативи. Європейський відділ Держдепартаменту підготував ще у 1979 р. пропозиції, у яких уряду рекомендувалося прийняти до уваги точку зору союзників із НАТО, які висловлювали стурбованість орієнтованою на конфронтацію з лінією Вашингтону. Після тривалих дискусій, що супроводжували вироблення тактики поведінки американської делегації, прийнято рішення все ж таки наводити конкретні приклади порушення прав людини, гельсінських домовленостей про контакти між людьми та обмін інформацією [8]. Ще до початку зустрічі, гельсінська комісія США сформулювала потужну базу випадків порушення прав людини у СРСР. Позаяк кінець 1979 р. став поворотним моментом у згортанні ліберальних проявів у внутрішній політиці СРСР та розгортанням «кампанії придушення інакомислення», тому моніторинговими групами гельсінської комісії США зафіксовано значне збільшення кількості арештів дисидентів та «відмовників»: у 1980, 1981 та 1982 рр. вони склали відповідно 268, 205 та 241 випадків. Суттєво скоротилася кількість дозволів, які видавалися громадянам єврейської національності для виїзду закордон на постійне місце проживання. Якщо у 1978 р. видано 28 тис. таких дозволів, а в 1979 р. – 51 320, то в 1980 р. їх кількість склала 21 471, в 1981 р. – 2700, а у 1983 р. – 1315. Скоротилась і кількість дозволів для виїзду в ФРН, що

видавалися німцям, які проживали в СРСР. Якщо в 1976 р. видано 9704 таких дозволів, то в 1983 р. – тільки 1447 [8, с. 155–157]. Ситуація змінювалася і під час зустрічі, якщо під час перших засідань американські делегати згадували імена 65 жертв репресій в СРСР, то згодом кількість зросло до 121 випадку [8, с. 158].

Голова делегації США М. Кампельман та його підлеглі неодноразово під час зустрічі з посиленням на сотні особистих історії радянських дисидентів та дослідження Міжнародної організації праці (далі – МОП) доводили існування примусової праці в СРСР [9, р. 92–96]. Фактично, нівелюючи цим аргумент СРСР про соціалістичний пантеон прав людини. Також особливістю мадридської зустрічі країн-учасниць стало помітне зростання суспільного інтересу до НБСЄ. Так, одночасно з початком зустрічі у листопаді 1980 р. вперше відбулися публічні заходи правозахисних груп у Мадриді, у яких прийняли участь дисиденти з СРСР, які перебували в еміграції. Тоді ж у Мадриді утворена неурядова європейська гельсінська група.

Як і на попередніх зустрічах, представники СРСР та країн ОВД відкидали звинувачення у порушенні прав людини та вбачали у цій дискусії втручання у внутрішні справи суверенних держав. Вони висловлювали занепокоєння, що така дискусія заважає обговоренню «життєво важливих» пропозицій з військової розрядки і особливо – пропозиції щодо скликання європейської комісії роззброєння. Делегація СРСР заявляла, що винесення питання дотримання прав людини на дискусію між Заходом та Сходом скероване на підлив міжнародної співпраці, є порушенням статуту ООН та Заключного акту НБСЄ. Під час розробки підсумкового документу зустрічі, найбільш гучне обговорення розгорнулося навколо гуманітарних питань, зокрема принципу VII Заключного акту, а саме – повага до прав людини. У травні-червні 1983 р. центр дискусії перемістився на обговорення західних поправок до проекту підсумкового документу. США пов'язували його з прийняттям пропозиції про проведення у найближчому майбутньому наради експертів з прав людини «для обговорення відповідних підходів по всім аспектам прав людини і основних свобод ... з ціллю досягнення більшого розуміння і більш широкої співпраці» [10]. Таку ініціативу підтримали делегації Канади, Іспанії, Нідерландів, Великої Британії, частково – Швейцарії. У результаті тривалих дискусій узгоджено компромісний варіант підсумкового документу зустрічі у Мадриді країн-учасниць наради з безпеки та співробітництва в Європі, що закликав держави-учасники забезпечити «права працівників вільно створювати і вступати до профспілок, прописані у відповідних міжнародних документах (йдеться про документи МОП – примітка автора). Окремі параграфи підсумкового документу присвячені захисту право релігійних організацій та установ; вільному обміну інформацією та праву проводити зустрічі, скликати круглі столи, які громадяни держав, що підписали [документ] могли використовувати з метою обговорення питань прав людини та основних свобод» [11].

При оцінці мадридської зустрічі американська сторона відзначала єднання західних країн на платформі прав людини. У якості позитивного чинника США визнали конкретність дискусії з прав людини. Також підкреслювалося, що саме винесення на розгляд мадридської зустрічі цього питання, дозволило американській делегації досягнути значного просування у питанні прав людини. Ця прив'язка, якої не було раніше, дозволила домовитися у Мадриді, не переймаючись тим, що радянська делегація покине зустріч [12].

Рішення мадридської зустрічі стосовно прав людини та гуманітарної співпраці означили важливе просування у напрямку конкретизації положень Заключного акту. Хоча у Мадриді багато з ініціатив США не було реалізовано, зокрема, припинення перешкоджання проходженню радіосигналів та вислання журналістів, письмове обґрунтування відмов у виїзді, все ж таки зроблено крок щодо регламентації поведінки держав щодо своїх громадян та конкретизації зобов'язань у сфері галузі «людського виміру» НБСЄ.

Оскільки обговорення конкретних випадків порушення прав людини СРСР та його союзниками носило переважно полемічний характер, відзначимо, що для США мав значення сам прецедент. Адже таким чином підривалася аргумент Москви у питанні втручання у внутрішні справи держави. Таким чином, через дискусію щодо дотримання прав людини реалізовувався один з етапів зовнішньополітичної стратегії США – мирне ідеологічне протистояння з СРСР з метою висвітлення репресивної суті радянського устрою, формування на цій основі негативної суспільної думки та протиставлення демократичних цінностей.

Список використаних джерел

1. Memorandum for the President. The pending CSCE Belgrade Conference is expected to discuss human rights violations in the Soviet bloc, with parties preparing their strategies. A stalemate in Sino-Soviet border talks due to disagreements on agenda. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/zb_daily_3-15-77.pdf. 2. Kampelman M. Reflection on the Madrid CSCE Review Conference / M. Kampelman // A Game For High Stakes. Lessons learned in

negotiating with Soviet Union. – Cambridge (MA), 1986. 3. Personal message for Arthur Goldberg from the President, congratulating him on showing U.S. commitment to the Helsinki Final Act and Human Rights generally in Belgrade. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/Img033.jpg>. 4. Документ CSCE / BM 14 від 04 листопада 1977. 5. Документ CSCE / BM / 60 / Rev.1 від 12 грудня 1977; 6. От Хельсинки до Будапешта: История СБСЕ/ОБСЕ в документах 1973–1994. – Т. 1. – 386 с. 7. «White House Memorandum for Hamilton Jordan, Subject: Human Rights», on the ineffectiveness of White House human rights policy and inaction at embassy level. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://memo.ru/history/diss/carter_index.html. 8. Загорский А. Хельсинский процесс. Переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе / А. Загорский. – М.: Изд-во «Права человека», 2005. – 447 с. 9. Implementation of the Final Act of the CSCE: Finding and Recommendation Seven Years after Helsinki. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csce.gov>. 10. Документ CSCE/RM. 26 от 12 декабря 1980 г. 11. Implementation of the Helsinki Final Act, Fifteenth Semiannual Report (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1982). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.org/nuke/control/osce/text/MADRI83E.htm>. 12. Hearings: Phase IV of the Madrid CSCE Review Meeting. March 23, 1982.

Яна Золотарёва

**АКТИВИЗАЦИЯ ПРАВОЗАЩИТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ США
КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ СССР
В РАМКАХ ХЕЛЬСИНКСКОГО ПРОЦЕССА (1977–1983 ГГ.)**

Статья раскрывает реализацию правозащитного компонента внешней политики США в отношении СССР. Отдельное внимание в статье уделяется правозащитным инициативам делегации США на совещаниях по безопасности и сотрудничеству в Белграде (1977–1978 гг.) и в Мадриде (1980–1983 гг.). Активное участие Вашингтона в мониторинге соблюдения прав человека и положений Заключительного Акта Хельсинкского процесса в СССР и странах Варшавского Договора имели существенное влияние на решения СБСЕ относительно гуманитарного сотрудничества.

Ключевые слова: права человека, Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе, белградская встреча (1977–1978 гг.), мадридская встреча (1980–1983 гг.), хельсинкский процесс.

Yana Zolotariova

**ACTIVATION OF HUMAN RIGHTS ACTIVITIES AS A COMPONENT OF US
FOREIGN POLICY TOWARD THE SOVIET UNION IN THE FRAMEWORK OF THE
HELSINKI PROCESS (1977–1983)**

This article analyzes how the US Foreign Policy Strategy promoted human rights in the Soviet Union. It will pay particular attention to how human rights promotion fit into a larger approach to transforming Superpower relations. This article focuses also on the U.S. delegation to the Madrid Meeting of the Commission on Security and Cooperation (CSCE) in Europe and credits the success of the Helsinki Accord to U.S. adroit negotiation strategies. US had every intention of making the issue of human rights an important element of Cold War competition with Soviet Union.

Key words: human rights, Commission on Security and Cooperation in Europe, The Belgrade Meeting (1977–1978), The Madrid Meeting (1980–1983), The Helsinki process.